

Тетяна Подковенко,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6027-161X>

КОНЦЕПЦІЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ ДЖОНА ЛОККА

Розглянуто політико-правові аспекти вчення відомого англійського мислителя Джона Локка, що обґрунтовують становлення держави і права. Проаналізовано концепцію розподілу влади і пов'язану з нею система стримувань та протипаг. Теорія суспільного договору дає змогу поглянути на природу влади, а також на ті чинники, що обмежують державну владу. У своїх соціально-політичних поглядах Локк виходив з основних положень концепції природного права. Обґрунтовано, що гуманістичний зміст політико-правового вчення Дж. Локка найбільш повно виражений у концепції прав людини. Висвітлюються ліберальні ідеї Дж. Локка щодо розуміння людської свободи та її співвідношення зі свободою інших у політично організованому суспільстві.

Ключові слова: лібералізм, суспільний договір, природний стан, свобода, права людини, концепція ліберальної держави.

Подковенко Т.

Концепція лібералізму Джона Локка

В статье рассматриваются политико-правовые аспекты обучения известного английского мыслителя Джона Локка, обосновывающие становление государства и права. При этом анализируется концепция разделения властей и связанная с ней система сдерживаний и противовесов. Теория общественного договора позволяет взглянуть на природу власти, а также на факторы, ограничивающие государственную власть. В своих социально-политических взглядах Локк исходил из основных положений концепции природного права. Обосновано, что гуманистическое содержание политико-правового учения Дж. Локка наиболее полно выражено в концепции прав человека. Освещаются либеральные идеи Дж. Локка по поводу понимания человеческой свободы и ее соотношения со свободой других людей в политически организованном обществе.

Ключевые слова: либерализм, общественный договор, природное состояние, свобода, права человека, концепция либерального государства.

Podkovenko T.

The concept of John Locke's liberalism

The article considers the political and legal aspects of the teachings of the famous English thinker John Locke, which substantiate the formation of the state and law. The main postulates of his teachings are presented in numerous pamphlets, treatises and essays, among which the central place is occupied by his work «Two Treatises on Government» (1690). In it, J. Locke set out his views on the origin, purpose and organization of state power and its limits. The author consistently reveals the processes of humanity's transition from the natural state and natural freedom to a state-organized society and guaranteed freedom. Being the founder of liberalism, substantiating the concept of social contract and the right of the people to counteract the arbitrariness of power, the thinker identified the characteristics of the liberal state and the peculiarities of its interaction with civil society. It is no coincidence that John Locke was recognized as the founding father of the European Enlightenment of the XVIII century.

The concept of separation of powers and the related system of containments and counterweights are analyzed. The theory of social contract allows us to look at the nature of power, as well as the factors that limit state power. The essence of Locke's position is that natural freedom is preserved within the social state, but is reasonably limited by the power of the community, based on law and order.

The thinker identified several reasons for popular opposition to the legislature and the executive branch: first, the abuse of the legislature, which threatens the lives and property of individuals, then, loss of self-confidence in the executive branch, for example, when it tries to circumvent the legislature by turning its will into law or hinders the legislature from meeting, or changes the terms of the election. Such abuses destroy the system of good governance created by the people and threaten the disintegration of society.

The main task of political society, according to Locke, is to preserve the fundamental human right to property,

which in his view includes the right to life, liberty and property. Accordingly, J. Locke defines the triad of inalienable rights - the right to life, the right to liberty and the right to property. This is the basis of self-realization of a person in a civil state and at the same time it is the basis of the political community.

In his socio-political views, Locke proceeded from the basic tenets of the concept of natural law. It is substantiated that the humanistic content of the political and legal doctrine of J. Locke is most fully expressed in the concept of human rights. J. Locke's liberal ideas on understanding human freedom and its relationship with the freedom of others in a politically organized society are highlighted.

Key words: liberalism, social contract, natural state, freedom, human rights, the concept of a liberal state.

Постановка проблеми. Протягом багатовікової історії розвитку людської думки чітко простежується актуальність пошуку відповіді на питання про справедливі форми організації суспільного життя. Проблема співвідношення права сили (політичного примусу) і сили права (свободи людини) доволі часто виникала як одна з найважливіших у життєдіяльності людської спільноти. І багато мислителів вважали, що від вирішення саме цього питання залежить як задоволення приватних інтересів, так і благо суспільства. Тому необхідно визнати, що найважливішим аспектом у житті та подальшому прогресивному розвитку суспільства є забезпечення ефективного правового регулювання суспільних відносин, пошук компромісу у відносинах між різними соціальними верствами населення, владою та народом, суспільством та державою. Ці ідеї відображені у численних політико-правових концепціях.

Однією з найдавніших теорій, що стосуються держави і встановленого нею права, є концепція природного права, яка розглядає проблему існування крім законодавства, системи етичних і моральних норм, які визначають поведінку людини, формують певні стандарти суспільної взаємодії з позиції добра, гуманізму та справедливості. Зародження цих ідей можна простежити уже на рубежі VIII–VII ст. до нашої ери у висловлюваннях відомих грецьких мислителів. Саме цю концепцію або її модифікований варіант у вигляді прав людини вивчають представники лібералізму. Модель природного стану, теорія суспільного договору і акцент на важливості забезпечення єдності людської спільноти визначили концепцію ліберальної держави як бажаної політико-правової системи. У ній головну роль відігравало право власності, яке як одне з невід'ємних суб'єктивних прав людини трактується доволі широко і має послідовно захищатися державним інститутом.

Лібералізм є особливим напрямком соціальної філософії та політико-правової ідеології, який ґрунтується на уявленнях про самодостатність людської свободи у будь-яких сферах людської діяльності і суспільного буття, вважає свободу провідним принципом відносин особистості та будь-яких соціальних спільнот [1, с. 480]. Варто виокремити зазначити, що провідним принципом лібералізму вважається прагнення людини до свободи, демократії, гуманізму. У такому контексті свобода трактується не як абсолютна свобода, а як максимальна свобода думати, висловлювати свої погляди, сповідувати будь-яку релігію, займатися підприємницькою діяльністю, об'єднуватися в асоціації та партії, формувати відповідальний уряд і т. п. Саме тому в сучасних умовах, коли людство стоїть перед загрозливими викликами цивілізації (військові протистояння у різних кінцях світу, пандемія з її світовим масштабом), зумовлюють потребу звернення до тих політико-правових ідей та концепцій, у яких ми можемо знайти відповіді на актуальні питання сьогодення, знайти шляхи до порозуміння та примирення, формування відносин на засадах права, справедливості, добра.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна вітчизняна загальнотеоретична юриспруденція перебуває у стані пошуку власної наукової ідентичності. Сформована ситуація є наслідком спроб подолання у правознавстві позитивістської парадигми пізнання та пояснення державно-правових явищ [2, с. 195]. Саме тому звернення до напрацювань видатних мислителів минулого може стати вагомим підґрунтям до формування якісно нової державно-правової доктрини, основою якої є ідеї лібералізму, людиноцентризму, справедливості, цінності демократії. Одним з видатних представників концепції природного права є Джон Локк. Будучи основоположником лібералізму, обґрунтовуючи концепцію суспільного договору та право народу на протидію свавілля влади, мислитель визначив характерні риси ліберальної держави та особливості її взаємодії з громадянським суспільством. Невипадково Джон Локк був визнаний батьком-засновником європейського Просвітництва XVIII ст.

Численні наукові праці західноєвропейських та вітчизняних правознавців, філософів і політологів свідчать про зростаючий інтерес до ліберальної концепції Дж. Локка. Серед сучасних вітчизняних дослідників можна виокремити таких, як: А. Заєць, Р. Гринюк, Ю. Гоцуляк, В. Гусев, І. Каневський, О. Котиков, В. Кузнєцов, С. Несинова, А. Ружило, Д. Усов та ін.

Багато вчених звертають увагу на особливий вплив концепції Дж. Локка на політико-правове життя США. Зокрема, В. Гусев зазначає, що «Локкова політична теорія містила у собі всі вирішальні доктрини Декларації про незалежність, такі як: 1) доктрина про природну рівність; 2) інтерпретація цієї рівності як природної свободи; 3) доктрина, згідно з якою держава – штучне утворення, яке створюється людьми на основі їхньої згоди і для забезпечення їхніх природних прав; і, нарешті, 4) ідея законності революції проти тиранії» [3, с. 41]. Ці ідеї зберігають свою актуальність і сьогодні, відображають складні процеси формування громадянського суспільства та становлення правової держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Засновником західноєвропейського лібералізму вважається видатний політичний мислитель Англії Джон Локк (1632 – 1704). Основні постулати його вчення представлені в численних памфлетах, трактатах та нарисах, серед яких центральне місце займає його праця «Два трактати про правління» (1690). У ній Дж. Локк виклав свої думки про походження, мету й організацію державної влади та її межі. Автор послідовно розкриває процеси переходу людства від природного стану та природної свободи до державно-організованого суспільства та гарантованої свободи.

Розмежування різних типів влади, різних зв'язків між людьми дало можливість Дж. Локку зробити проблему співвідношення держави, суспільства і громадянина однією з центральних у його теорії. Мислитель розглядає додержавний природний стан як стан доволі впорядкований та благополучний. «Природний стан є станом свободи, в якому кожен сам розпоряджається собою і своїми вчинками як йому завгодно. Він зв'язаний тільки законом природи і незалежний від чиеїсь волі. Природний стан – стан повної рівності. Проте стан повної свободи не є станом свавілля... Природний стан підлеглий природному закону... Цим законом є розум. Він учить кожного, хто хоче бути рівним і незалежним, не зазіхати ні на життя, ні на здоров'я, ні на свободу, ні на власність ближнього. Єдиним способом відчуження природженої свободи стає добровільна згода людей з'єднатись у політичне суспільство» [4, с. 182]. Для мислителя це вияв розумної природи людини, її вільної волі. Цікаво, що Локк інтерпретує цей стан як відображення певної природної споконвічної гармонії. «Це стан рівності, за якого вся влада та вся юрисдикція є взаємними, – ніхто не має більше іншого. Немає нічого більш очевидного, ніж те, що істоти однієї й тієї ж породи і виду, при своєму народженні без різниці отримуючи однакові природні переваги та використовуючи одні ті ж здібності, повинні також бути рівними між собою без будь-якого підпорядкування чи придушення» [5, с. 263]. Тобто природний стан – це стан необмеженої свободи щодо розпорядження своєю особистістю та майном, стан рівності, за якого будь-яка влада та будь-яке право є взаємними. Захист природного закону та втілення його в життя у природному стані забезпечується владою кожної окремої людини [6, с. 70].

Для Дж. Локка свобода та її реалізація становлять загрозу для суспільства, не є виявом сваволі. Правовий атрибут впорядкування суспільної взаємодії зумовлюється не інстинктом самозбереження чи потребою виходу зі стану війни, а через додаткові потреби суспільства, через недосконалість форм, продиктованих природним правом. Саме тому Локк демонструє концентрацію правових змістів не у надприродних началах, а у самій людині, саме людина є джерелом правової потенції [7, с. 17–18].

Створюючи особливий політичний інститут, люди отримують певні гарантії своїх природних прав та своєї свободи. Відповідно Дж. Локк визначає тріаду невід'ємних невідчужуваних прав – право на життя, право на свободу та право на власність. Це основа самореалізації людини в громадянському стані і одночасно це основа політичного співтовариства. Люди об'єднуються заради взаємного збереження свого життя, свободи і того, чим володіють. Все це мислитель називає спільним поняттям «власність».

Тому головною метою об'єднання людей у держави і передачі ними себе під владу уряду є збереження їхньої власності. Така основна мета визначає найвищий обов'язок державної влади у захисті життя і власності громадян. В іншому разі люди не мали б підстав відмовлятися від природного стану.

Дж. Локк вважав за необхідне узгоджувати в межах держави особистий інтерес із суспільним, поєднувати їх. Водночас англійський мислитель надає пріоритет індивідуалізму над колективізмом. Адже природні права людини існували, за Локком, до об'єднання людей у політичний союз [8, с. 208]. Крім того, метою такого об'єднання було забезпечення можливості для індивіда користуватися своїми правами за умов гарантування безпеки. Таким чином, у Дж. Локка ми знаходимо поєднання індивідуального та суспільного за провинності індивідуального.

Дж. Локк визначає три основні недоліки природного стану, що породжують потребу об'єднання у політичні союзи. По-перше, «у природному стані не вистачає встановленого, чітко визначеного, загальновідомого закону, який був би визнаний за загальною згодою як норма справедливості та несправедливості» [5, с. 335]. Мислитель розглядає такий закон як загальну міру, за допомогою якої вирішувалися б усі суперечки. По-друге, у природному стані не вистачає обізнаного та неупередженого судді, який мав би

владу вирішувати усі спори відповідно до встановленого закону. У природному стані кожен є одночасно і суддею, і виконавцем закону природи, однак люди упереджені щодо себе, піддаються таким почуттям як пристрасть, помста, недбалість та байдужість. По-третє, «у природному стані часто не вистачає сили, яка могла б підкріпити і підтримати справедливий вирок і привести його до виконання» [5, с. 335]. Таким чином, свобода потребує певних гарантій, що зумовлює виникнення якісно нового суспільно-політичного інституту – держави.

Відповідно далі мислитель обґрунтовує концепцію суспільного договору, основою якого також є свобода – свобода вибору. Договір складався з двох відповідних актів. По-перше, на основі первинного договору люди утворюють суспільство (*pactum unionis*). Тоді утворена таким чином громада укладає з урядом угоду про створення держави та підпорядкування її законам (*pactum subiectionis*) [9, с. 60]. Так новостворена інституція отримує правову основу. Розірвання договору з владою не руйнує самого суспільства. У цьому баченні індивід стоїть перед суспільством, а суспільство – перед державою.

Для Локка держава тільки тоді здатна виконувати власні функції, якщо окрема людина передасть політичним органам громади – передусім законодавчій владі, яка виникла одразу після заснування спільноти, – своє природне право на власний розсуд турбуватися про свою безпеку та виконувати вирок закону природи [10, с. 238]. Умови самозбереження і захисту власності та прав віднині мають бути регульовані позитивним законом. Однак, окрім зазначених прав, людина не передавала жодного свого права, навіть не мала цього робити, оскільки це може призвести до концентрації влади в руках законодавчої і виконавчої влади, яка, зрештою, загрожувала би фундаментальному праву людини на самозбереження.

На думку Дж. Локка, в умовах будь-якого суспільства та форми правління свобода не може бути абсолютною. Це також стосується верховної державної влади, яка не може бути свавільною та необмеженою. Фактично Дж. Локк визначив правові, соціальні, майнові та організаційно-політичні межі державної влади [11, с. 166]. По-перше, правові, у вигляді опублікованих законів, які мають бути однакові для всіх. По-друге, соціальні, адже метою законів має бути досягнення загального блага, і всі дії державної влади мають спрямовуватися на досягнення цієї мети. По-третє, майнові, адже податки на власність, як зазначав Дж. Локк, не можуть змінюватися без згоди народу, даної ним самим або через його представників. По-четверте, організаційно-політичні, адже законодавчий орган не повинен і не може передавати законодавчу владу будь-кому іншому або передоручати її кому-небудь, крім тих, кому її довірив народ [12].

Мислитель обґрунтував ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та федеративну (союзну). Оскільки тільки в умовах їхньої незалежності можна забезпечити права особистості. На думку науковців, Дж. Локк фактично виступив як теоретик конституційних режимів, за яких закони й виконавча влада підпорядковані правосуддю та природному праву [1, с. 496].

Законодавча влада мала бути наділена законодавчою владою, яка, однак, не могла приймати норми, що суперечать законам природи. Виконавча влада, за Локком, зосереджувалася на управлінні та суді, а федеративна влада – на здійсненні зовнішньої політики. Парламент, який мав найвищу владу, формувався через вибори на основі майнового цензу. Це не суперечило принципу рівності, прирівнювалося до рівноправного становища відповідно до природного, а не позитивного права. Усі рішення потрібно приймати більшістю голосів, щоб не допустити порушення природних норм. Але якщо це сталося, супротив проти влади було дозволено.

Для народного супротиву законодавчій і виконавчій владі легітимними мислитель визначав декілька причин: насамперед зловживання законодавчою владою, що загрожує життю і власності окремих людей, потім втрата виконавчою владою довіри до себе, наприклад, коли вона намагається в обхід законодавчої перетворити свою волю в закон чи заважає збиратися законодавчій владі, або змінює умови виборів. Такі зловживання знищують систему належного врядування, створену народом, і загрожують розпадом суспільства.

Для мислителя дієвим є принцип законності, що слугує вагомим засобом протидії сваволі влади. «Для жодної людини, яка знаходиться в громадянському суспільстві, не може бути зроблено виключення із законів цього суспільства» [13, с. 188]. Законність передбачає також чітку регламентацію структури, цілей та компетенції усіх державних органів. Силою закону володіє тільки акт законодавчого органу, сформованого народом. Водночас законодавці не повинні порушувати законів природи. Таким чином, законність трактується не формально, безвідносно до змісту правових норм, а передбачається критична оцінка позитивного права на основі принципів природного права.

Дж. Локк хоча і виступав за конституційну монархію, визначив також умови функціонування ефективною демократії, створеної спільнотою свідомих людей. Він обґрунтовував неприродність та недопусти-

мість абсолютизму. Загалом, мислителю вдалося поєднати ідею суспільного договору з невідчужуваними правами особистості та її свободою, визначити принципи відповідальності публічної влади, що стали основними гарантіями суверенітету народу. Тому політична справедливість, яка має правову основу та ґрунтується на правах, в англійського мислителя передбачає не абсолютну монархію, а правову конституційну державу, влада якої обмежена вимогами суспільної безпеки та загального блага.

Висновки. Таким чином, у різні періоди історії людства питання управління суспільством правовими засобами формулювалося мислителями та вирішувалося залежно від конкретних соціально-політичних та культурних умов. Норми права, державного та соціального устрою, як правило, містять певні політичні та правові доктрини. Їх знання, без сумніву, сприяє розумінню сутності й цілей права та його правильному застосуванню. Це також сприяє кращому розумінню механізмів здійснення політичної влади та ефективному регулюванню суспільних відносин. Сформульовані Дж. Локком політико-правові принципи з часом стали визнаними принципами організації суспільного життя та мають практичне значення до сьогодні. На основі цих принципів сформувався класичний лібералізм з утвердженням ідеалів людської свободи та самореалізації, основоположних засад демократії, поділу влади та прав людини. Поділ влади – один з важливих принципів Дж. Локка, що вплинув на подальшу політико-правову думку і практику, ставши наріжним каменем буржуазної державності та лібералізму. Теорію демократії Дж. Локка продовжили Адам Сміт і Джон Стюарт Мілль. Його думку розвинув Томас Джефферсон, заклавши ці ідеї в основу організації політичної системи США. Це вплинуло на засновників Просвітництва в дореволюційній Франції, головним чином на Ш. Монтеск'є та його працю «Про дух законів». Загалом локківська політична філософія має колосальне (а за суттю революційне) значення для розвитку політико-правової думки Заходу. Як зазначає Федорова, «саме теоретичне положення Локка про обмеження державної влади та збереження за індивідом певної частки його природної свободи визначило межу між двома традиціями в політичній філософії: з одного боку, політичний абсолютизм і навіть тоталітаризм, при якому людина повністю належить державі, що практично поглинає її свободу; з іншого – лібералізм, політична концепція якого має на увазі передачу людиною лише частинки свого існування. Тому саме Джон Локк традиційно вважається предтечею політичного лібералізму» [14, с. 134]. Ці ідеї актуальність сьогодні – в часи демократичних змін. Сучасні доволі складні глобалізаційні процеси знову ставлять на порядок денний та актуалізують потребу ефективного захисту природних прав людини, можливостей реалізації людської свободи, проблему поєднання індивідуальних та суспільних інтересів, пошуку гармонії у відносинах людина – держава.

Список використаних джерел

1. Философский словарь. Київ : А.С.К., 2006. 1056 с.
2. Подковенко Т. О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2014. Вип. 24. Ч. II. Т. 4. С. 194–198.
3. Гусев В. І. Ліберальна філософія Джона Локка і американська революція. Наукові записки. 2004. Том 25. Філософія та релігієзнавство. С. 41–47.
4. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. За загальною редакцією В. Скиби. Київ : Основи, 1998. 718 с.
5. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. Два трактата о правлении. Москва : Мысль, 1988. 668 с. URL: <https://www.reformed.org.ua/2/86/14/Locke> (дата звернення: 04.02.2022)
6. Каневский И. А. Генезис государства и права в политико-правовом учении Джона Локка. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Політологія. 2014. Т. 228. Вип. 216. С. 70–75.
7. Гринюк Р. Ф., Гоцуляк Ю. В. Доктринальний вплив категорії суспільного договору на розвиток філософії правової науки. Правова держава. 2021. № 4. С. 16–23.
8. Ковалев А. В. Теория либерализма Дж. Локка в истории зарубежной политической мысли. Известия ВГПУ. Исторические науки и археология. 2018. С. 206–209. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-liberalizma-dzh-lokka-v-istorii-zarubezhnoy-politicheskoy-mysli> (дата звернення: 04.02.2022)
9. Wojtyśzyn R. Szkoła prawa natury – od Hugona Grocjusza do Johna Locke'a. *Studia Erasmiiana Wratislaviensia Wrocławskie Studia Erazmiańskie, Zeszyt Naukowy Studentów, doktorantów i pracowników naukowych Uniwersytetu Wrocławskiego*. 2007. S. 49–63.
10. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера : пер. з нім. Київ : Тандем, 2002. 584 с.

11. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 1. С. 165–169.
12. Котуков О. А. Генезис наукових ідей щодо обмеження публічної влади. Актуальні проблеми державного управління. 2016. № 2 (50). URL: <http://www.ap.kh.ua/index.php/apdu/article/view/206/240> (дата звернення: 10.02.2022)
13. История политических и правовых учений : учебник / под общ. ред. О. В. Мартышина. Москва : Норма, 2008. 912 с.
14. Федорова М. М. Классическая политическая философия. Москва : Весь Мир, 2001. 224 с.

References

1. *Filosofskiy slovar [Philosophical dictionary]* (2006). Kyiv: A.S.K. [in Ukrainian].
2. Podkovenko, T. O. (2014). Indyvid, suspilstvo i derzhava: hrani spivvidnoshennia u kontseptsii Tomasa Hobbsa [The individual, society and the state: the edges of the relationship in the concept of Thomas Hobbes]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya «Pravo» – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. «Law» series, 24, II, 4, 194-198* [in Ukrainian].
3. Husev, V. I. (2004). Liberalna filosofiia Dzhona Lokka i amerykanska revoliutsiia [John Locke's Liberal Philosophy and the American Revolution]. *Naukovi zapysky – Proceedings, 25, 41-47* [in Ukrainian].
4. Skyba, V. (1998). *Vstup do politykologii: Ekskurs v istoriiu pravnycho-politychnoi dumky [Introduction to political science: A digression into the history of legal and political thought]*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
5. Lokk, Dzh. (1988). *Sochineniya v trekh tomakh: T. 3. Dva traktata o pravlenii [Essays in three volumes: Vol. 3. Two treatises on government]*. Moskwa: Mysl [in Russian].
6. Kanevskiy, I. A. (2014). Genezis gosudarstva i prava v politiko-pravovom uchenii Dzhona Lokka. [Genesis of state and law in the political and legal doctrine of John Locke]. *Naukovi pratsi Chornomorskogo derzhavnogo universitetu imeni Petra Mogili kompleksu «Kievo-Mogilyanska akademiya». Seriya: Politologiya – Scientific works of Petro Mohyla Black Sea National University. Series: Policy, 228 (216), 70-75* [in Ukrainian].
7. Hryniuk, R. F. & Hotsuliak, Yu. V. (2021). Doktrynalnyi vplyv katehorii suspilnoho dohovoru na rozvytok filosofii pravovoi nauky [The doctrinal impact of social contract category on the development of the philosophy of legal sciences]. *Pravova derzhava – Constitutional state, 4, 16-23* [in Ukrainian].
8. Kovalev, A. V. (2018). Teoriya liberalizma Dzh. Lokka v istorii zarubezhnoy politicheskoy mysli [The theory of liberalism by J. Locke in the history of foreign political thought]. *Izvestiya VGPU. Istoricheskie nauki i arkheologiya – Proceedings of the VGPU. Historical sciences and archeology, 206-209* Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-liberalizma-dzh-lokka-v-istorii-zarubezhnoy-politicheskoy-mysli> [in Russian].
9. Wojtyszyn, R. (2007). Szkoła prawa natury – od Hugona Grocjusza do Johna Locke’a [The school of natural law – from Hugo Grotius to John Locke]. *Studia Erasmiensis Wroclawskie Studia Erazmianskie, Zeszyt Naukowy Studentów, doktorantów i pracowników naukowych Uniwersytetu Wroclawskiego – Erasmus Studies Wratislaviensis Wrocław Erasmus Studies, Scientific Journal of Students, PhD students and researchers of the University of Wrocław, 49-63* [in Poland].
10. *Klasyky politychnoi dumky vid Platona do Maksa Vebera [Classics of political thought from Plato to Max Weber]* (2002). Per. z nim. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
11. Kozynets, O. & Prorochenko, V. (2020). Stanovlennia ta rozvytok teorii podilu vlady v istorii svitovoi polityko-pravovoi dumky [Formation and development of the theory of separation of powers in the history of world political and legal thought]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law, 1, 165-169* [in Ukrainian].
12. Kotukov, O. A. (2016). Henezys naukovykh idei shchodo obmezhenia publichnoi vlady [Genesis of scientific ideas on the limitation of public power]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia – Current issues of public administration. 2 (50)*. Retrieved from: URL: <http://www.ap.kh.ua/index.php/apdu/article/view/206/240> [in Ukrainian].
13. Martyshin, O. V. (2008). *Istoriya politicheskikh i pravovykh ucheniy: uchebnik [History of political and legal doctrines: textbook]*. Moskva: Norma [in Russian].
14. Fedorova, M. M. (2001). *Klassicheskaya politicheskaya filosofiya [Classical political philosophy]*. Moskva: Ves Mir [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 15.02.2022.